

Een beschilderde schoorsteenboezem en andere bouwsporen in Oude Ebbingestraat 89

Een italianiserend landschap met verwijzingen naar vergankelijkheid en milddadigheid

Carla Rogge en Taco Tel

Aan het eind van de Oude Ebbingestraat staat het beeldbepalende pand nummer 89 (afb. 1). Achter een 19e-eeuwse lijstgevel gaat een ouder huis schuil dat in de loop der tijd vele malen werd verbouwd. Tijdens de ingrijpende verbouwing van 2008/2009 werd in de onderkelderde achterkamer een beschilderde schoorsteenboezem aangetroffen. Jarenlang was de schoorsteenboezem achter schotwerk verborgen geweest. Daarop was een voor de stad Groningen zeldzaam voorbeeld van een italianiserend landschapstaferel uit het eind van de 18e eeuw te zien. Bijzonder was ook dat in het wat onbeholpen geschilderde taferel verwijzingen waren opgenomen naar de vergankelijkheid en de milddadigheid. Helaas betekende de verbouwing van 2008/2009 ook het einde van de onderkelderde achterkamer met deze schoorsteenboezem en van tal van andere bouwsporen. Nadat het onderzoek had plaatsgevonden, werd vrijwel alles op de begane grond gesloopt om één grote winkelruimte te realiseren. Omdat het pand geen beschermde status heeft, kon sloop niet tegengehouden worden, ondanks pogingen tot behoud met subsidie daartoe. Het niveauverschil in de winkelvloer, veroorzaakt door de onderkeldering van de achterkamer, en de aanwezigheid van een schoorsteenboezem met bijzondere schildering werden gezien als nadelig voor de verhuurbaarheid van de winkel. Alvorens nader ingegaan wordt op de schoorsteenboezem en de schildering, komt eerst de bouwgeschiedenis van het pand zelf aan de orde.

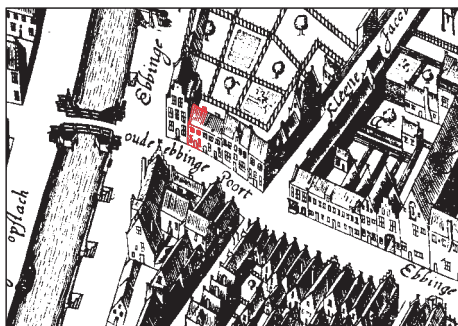

Afb. 1. De voorgevel van Oude Ebbingestraat 89 in 2010.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Situering van het pand en bouwgeschiedenis

Oude Ebbingestraat 89 dateert in de kern uit de eerste helft van de 17e eeuw en staat op een plek die tot het begin van de 17e eeuw deel uitmaakte van de middeleeuwse verdedigingswerken. Tijdens de grote uitleg in het begin van de 17e eeuw kreeg de stad een nieuwe omwalling. De oude wallen werden geslecht en met name aan de noord- en de oostkant kwam binnen de diepenring ruimte vrij voor de bouw van huizen.

Afb. 2. Oude Ebbingestraat 89 is het meest linkse deel van het grote dwarshuis.
Detail van de kaart van Haubois uit omstreeks 1643, collectie RHC Groninger Archieven.

Oude Ebbingestraat 89 vormde oorspronkelijk het linker deel van een fors tweelaags dwarshuis, zo blijkt uit de bekende vogelvluchtkartaal die E. Haubois omstreeks 1643 van de stad maakte (afb. 2). Dit grote dwarshuis, dat hoogstwaarschijnlijk drie percelen besloeg, is getekend met drie voordeuren. Dat duidt erop dat er drie woningen in waren ondergebracht. Deze 'drie-onder-één-kap-woningen' kregen al snel drie verschillende eigenaren en vanaf dat moment onderging ieder huis een andere ontwikkeling. Alleen het middelste van de drie, het rechter buurpand Oude Ebbingestraat 87, bleef tot de jaren zeventig van de 20e eeuw herkenbaar als een onderdeel van het grote dwarshuis, maar na een brand in zowel dit pand als het naast gelegen nummer 85 werden beide panden geheel vernieuwd.

Tijdens de verbouwing in 2008/2009 van de begane grond van nummer 89 werd meer duidelijk over de constructie en de historische interieurafwerkingen. Vanaf de straat gezien manifesteert het pand zich als een diep huis met een 19e-eeuwse lijstgevel, maar binnen bleken in de constructie delen van het oorspronkelijke 17e-eeuwse dwarshuis behouden gebleven.

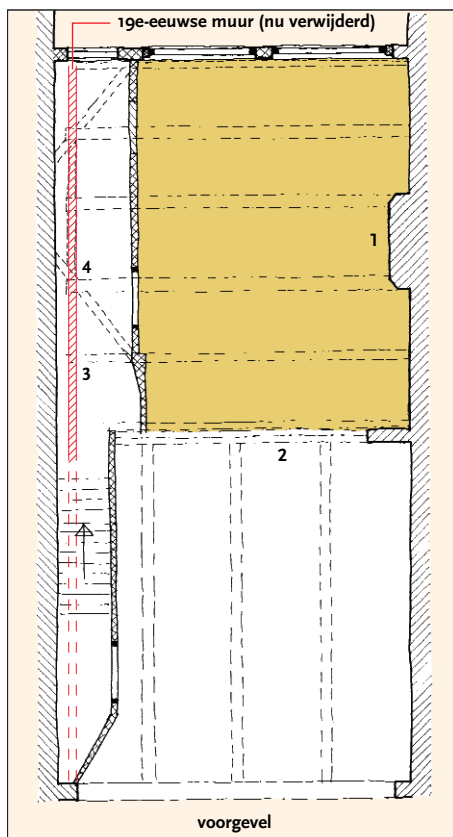
Halverwege de plattegrond werd de achtergevel van het vroegere dwarshuis teruggevonden (afb. 3). In de ligging van de verdiepingsbalklaag is het oude dwarshuis eveneens nog goed herkenbaar. Vooraan liggen de vloerbalken haaks op de straat en aan de achterzijde zijn ze in die oude achtermuur opgelegd.

Later in de 17e eeuw werd het dwarshuis naar achteren toe uitgebreid. Het dwarshuis ging nu als voorhuis functioneren en de oorspronkelijke achtergevel als tussenmuur. De verdiepingsbalklaag van de uitbreiding ligt evenwijdig aan de straat en is dus in de zijgevels opgelegd. De uitbreiding kreeg links een gang en rechts daarvan een onderkelderde achterkamer. De kelder had een gedrukt tongewelf en de achterkamer lag daarom enkele treden hoger dan de gang en de ruimte in het voorste deel van het huis. De achterkamer ontving daglicht via twee grote vensters in de achtergevel. Later werd de binnenplaats overkapt en werd de achterkamer een inpanidige, minder aantrekkelijke ruimte.

Afb. 3. Schets van de begane grond met daarop aangegeven de ligging van de balklagen. Het geel gekleurde vlak is de onderkelderde achterkamer, de vloer hiervan ligt hoger dan die van de ruimte ervoor en de gang links.

1. Schoorsteenboezem met 18e-eeuwse beschildering.
2. Dragende tussengevel, oorspronkelijk de achtergevel van het dwarshuis. Een grote doorbraak in deze muur is met een stalen balk opgevangen.
3. In rood is aangegeven de positie van de oorspronkelijke zijgevel met links daarvan de drup.
4. Onderslagconstructie waarmee de 17e-eeuwse balklaag van de verdieping wordt opgevangen.

Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Tussen Oude Ebbingestraat 89 en 91 was een drup die vermoedelijk in de 19e eeuw bij het huis werd getrokken. Daarvoor moest de eigen noordmuur – de oorspronkelijke linkerzijmuur – worden gesloopt en de verdiepingsbalklaag van het achterste deel van het voorhuis met onderslagbalken worden opgevangen. Hoe de constructie in het voorste deel van het huis werd aangepast, kon tijdens het onderzoek niet waargenomen worden.

18e-eeuwse rococo-schoorsteenboezem met beschildering

Vanwege de winkelfunctie was de begane grond in de afgelopen eeuw al enkele malen ingrijpend verbouwd waardoor van oudere interieurafwerkingen weinig meer resteerde. Het was dan ook een verrassing dat tegen de rechterzijwand van de onderkelderde achterkamer eind 2008 een beschilderde schoorsteenboezem werd teruggevonden, verborgen achter schotwerk. Aan de vorm te oordelen stamde deze boezem met zijn afgeschuinde hoeken en aan de onderzijde een opwaarts gebogen beëindiging uit het derde kwart van de 18e eeuw, dat wil zeggen de tijd van de Lodewijk XV- of rococo-stijl. Soms werden dergelijke boezems van een betimmering voorzien, maar hier kwam een geschilderde imitatie in olieverf. Daartoe was de boezem eerst van een dunne pleisterlaag voorzien. De schildering, die niet gesigneerd of gedateerd was, zal gemaakt zijn omstreeks 1770/1780, in de overgangstijd tussen de Lodewijk XV- of rococo-stijl van het derde kwart van de 18e eeuw en de Lodewijk XVI- of vroege neoclassicistische stijl van het vierde kwart van de 18e eeuw. Kenmerkend daarvoor is de toepassing van ornamenten uit beide stijlen.

De schildering is overigens maar een jaar of vijftig in het zicht geweest. Daarna verdween zij rond 1825/1830 onder een fraai papierbehang, dat op zijn beurt reeds spoedig overplakt werd door een tweede, al even fraai behang uit dezelfde periode. Alvorens de schildering kon worden bekeken, moesten deze twee behanglagen voorzichtig worden verwijderd. De vrijgelegde schildering was helaas nogal beschadigd. Her en der zaten kleinere en grotere barsten en op sommige plekken waren delen van de schildering afgebrokkeld. Bovendien zaten er op veel plaatsen nog lijmresten die zich manifesteerden als bundels donkere verticale strepen over de schildering. Maar de voorstelling was met enige moeite nog wel te zien.

***Trompe l'oeil*-schildering met mahonie-imitatie en rococo-ornamenten**

De schildering op de schoorsteenboezem was zo opgezet, dat het leek alsof er een houten betimmering was met in het midden een omlijsting voor een schoorsteenstuk. Dat betekent dat er sprake was van een zogeheten *trompe l'oeil*-schildering (letterlijk: 'bedrieg het oog').

Het aanbrengen van *trompe l'oeil*-schilderingen kwam in de 18e eeuw veel voor, niet alleen op schoorsteenboezems maar ook op complete wanden. Deze wijze van schilderen maakte het mogelijk dat velen uit de middenklasse zich konden omringen met imitaties van kostbare interieurafwerkingen die men in het echt alleen kon aanschouwen in de huizen van de allerrijksten. Te denken valt hierbij aan wandbetimmeringen van mahonie, een geliefde houtsoort in ons land tijdens het rococo, maar ook een zeer kostbare. Met de keuze voor een mahonie-imitatie is bewust aansluiting gezocht bij de rococo-vorm van de schoorsteenboezem. Dat geldt ook voor de keuze van de diverse rococo-siermotieven,

Afb 4. Schoorsteenboezem met mahonie-imitatie en schoorsteenstuk.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb 5. Detail mahonie-imitatie met C-vormige ornamenten en slanke bladslinger.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

zoals C-vormen en slanke bladslingers op de afgeschuinde hoeken van de boezem (afb. 4 en 5).

Binnen de categorie *trompe l'oeil*-schilderingen ziet men overigens een enorme variatie. Er waren uiterst verfijnde imitaties die bijna even kostbaar waren als de originelen die nagebootst werden, maar er waren ook eenvoudige imitaties die aanzienlijk goedkoper waren. De *trompe l'oeil*-schildering op de schoorsteenboezem behoorde tot deze laatste categorie.

Imitatie-omlijsting in Lodewijk XVI-stijl

Terwijl de imitatiebetimmering van de schoorsteenboezem was uitgevoerd in rococo-stijl, werd voor de imitatie-omlijsting van het schoorsteenstuk gekozen voor de modernere Lodewijk XVI-stijl. Overigens was die omlijsting wel uitgevoerd in dezelfde roodbruine mahoniehoutkleur als de zojuist behandelde imitatiebetimmering. Kenmerkend voor de nieuwe stijl was de strakke hoofdvorm van de omlijsting. Alleen de onderkant was opwaarts getoogd. Dat hing samen met de vorm van de schoorsteenboezem. Niet alleen de hoofdvorm, ook de versieringen van de omlijsting waren in Lodewijk XVI-stijl, zoals de omlopende, stijve laurierbladslinger en de lage vaas die het geheel bekroont. Deze had een destijds geliefd model, gebaseerd op voorbeelden uit de Romeinse Klassieke Oudheid. Karakteris-

Afb 6. Detail mahonie-imitatie met vaas met afhangende laurierbladslingers.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

tiek is het rechte vaaslichaam, voorzien van cannelures (groeven). Links en rechts van de vaas zijn stijve afhangende laurierbladslingers (afb. 6) afgebeeld.

Overigens moet nog worden opgemerkt dat omlijstingen in het echt normaliter niet in mahoniehout werden uitgevoerd, maar in een goedkopere houtsoort die geheel verguld werd. Het kostbare mahoniehout liet men doorgaans in het zicht. Daarvan was de schilder kennelijk op de hoogte.

Schoorsteenstuk met italianiserend landschap

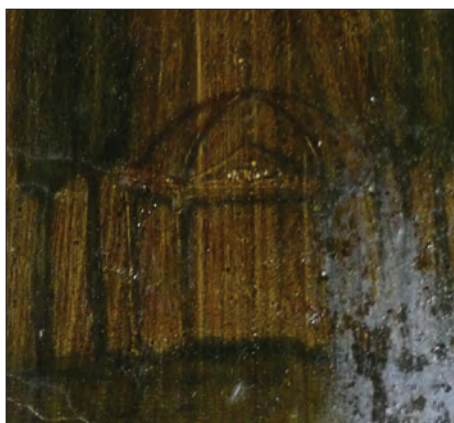
Het schoorsteenstuk binnen de imitatie-omlijsting toonde een italianiserend landschap met bergen. Dergelijke fantasielandschappen, gebaseerd op Italiaanse landschapstaferelen, waren de hele 18e eeuw geliefd.

Links stond een kleine boomgroep. Een van de bomen was veel hoger dan de overige. Deze boom, die schuin naar rechts groeide, had een forse bladkroon die een groot deel van de bovenhelft van het schoorsteenstuk in beslag nam. Dit

soort hoge bomen ziet men bij vele 18e-eeuwse landschapstaferelen. Zowel onder als boven de bladkroon vlogen wat zwarte vogeltjes. Ook die komt men in de landschapsuitbeeldingen uit die tijd vaker tegen.

Midden achter waren grillig gevormde steile bergen met abrupte overgangen tussen lichte en donkere partijen. Vergelijkbare berglandschappen zijn te vinden op de prenten die Gottfried Eichler ontwierp voor de Duitse editie van het beroemde Italiaanse boek *De Iconologia* van Cesare Ripa uit 1593 e.v. Die Duitse editie, verzorgd door Johann Georg Hertel (Augsburg, 1758-1760), werd ook in ons land veel geraadpleegd. Vermoedelijk heeft de schilder van het schoorsteenstuk nooit een berg in het echt gezien, maar kende hij wel de prenten uit de Ripa-Hertel-uitgave. De voorbeelden daaruit werden door hem onhandig verwerkt. Onbeholpen geschilderd was ook de bolle heuvel rechts van de bergen.

Tussen voor- en achtergrond was een waterpartij in de vorm van een beek met rechts een kleine waterval. Zo'n opzet komt ook in de Ripa-Hertel geregeld voor.

Afb. 8. Zuilenkoepel met cypressen.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 7. Berglandschap met uitzichttoren.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

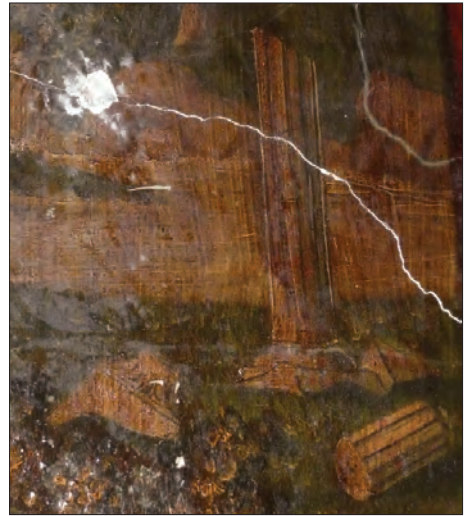
De gebouwen op de achtergrond

In het berglandschap stonden diverse gebouwen, zoals links een gekanteelde toren en meer naar rechts een uitzichttoren (afb. 7). Ook hier was kennelijk naar prenten uit de Ripa-Hertel uitgave gewerkt en was de uitvoering van de verschillende motieven onhandig.

Dat gold ook voor de zuilenkoepel op de heuvel, die aan een der zijden voorzien was van een driehoekig fronton (afb. 8). Zuilenkoepels komen voor op vele 18e-eeuwse landschapstaferelen. Men kende dat motief uit de architectuur van de Romeinse Klassieke Oudheid. Juist in de tijd van de Lodewijk XVI-stijl bouwde men bovendien ook weer vele nieuwe zuilenkoepels en -koepeltjes, bijvoorbeeld als tuinkoepel of tuinpriël of als feestdecoratie. Links en rechts van de koepel stonden stijve, hoge bomen, vermoedelijk cypressen, wat passend is in het italianiserend landschap.

Afb 9. Romeins grafmonument op sokkel.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb 10. Afgebroken Romeinse zuil.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Een grafmonument en een afgebroken zuil: symbolen van vergankelijkheid

Behalve de zuilenkoepel waren er nog enkele elementen ontleend aan de Romeinse Klassieke Oudheid, namelijk het grafmonument links op de voorgrond en de afgebroken staande zuil rechts (afb. 9 en 10). Het grafmonument, bestaande uit een voetstuk met daarop een sarcofaag, was uitgevoerd in grijs marmer met witte aders. De sarcofaag was versierd met een stijve, slanke guirlande. De afgebroken zuil had cannelures. Op de grond lag rechts een zuiltrommel (een zuil bestond uit een opeenstapeling van zuiltrommels) en links een kapiteel op zijn kop. Zowel grafmonumenten als afgebroken zuilen komt men vaker tegen in de italianiserende landschapsschilderkunst. Zij wijzen op de vergankelijkheid.

Twee mensen in het landschap: verwijzingen naar de milddadigheid

Op de voorgrond waren twee mensen te zien: links een vrouw en in het midden een man. Zij werden van elkaar gescheiden door een waterpartij, maar leken toch door gebaren en blikrichting op elkaar betrokken.

De vrouw zat op een kleine rotspartij voor het grafmonument. Zij droeg een wijde rode rok. Onder de grote blauwe omslagdoek kwam een arm in een wijde mouw tevoorschijn. Zij had blote voeten en lange losse bruine haren. Haar ene hand strekte zij naar voren uit, alsof zij aan het bedelen was. Bedelende mensen vormen een regelmatig terugkerend motief in de landschapsschilderkunst van de 18e eeuw. Doorgaans ziet men ze in de buurt van een of meer voorbijgangers. Soms staan deze op het punt zelf een aalmoes te schenken of zijn ze ermee bezig, soms wijzen ze alleen op de bedelaars om de beschouwer erop attent te maken dat hier hulp geboden moet worden. In het eerste geval is er sprake van een uitbeelding van wat men ooit algemeen aanduidde als de milddadigheid, in het tweede geval van een aansporing daartoe.

Dat laatste was hier aan de orde. In het midden zag men een man met een wandelstok. Hij liep over een zandpad met een karrenspoor. De man was gekleed in de kleding der welgestelden van toen: een lichte kniebroek, lichte kousen, een

rood vest en een blauwe jas. Op zijn hoofd droeg hij een donkere hoed. Hij keek en wees in de richting van de bedelende vrouw (afb. 11). Zo maakte hij de beschouwers van het schoorsteenstuk er op attent dat er mensen zijn, die hulp nodig hebben.

Afb 11. Bedelende vrouw en wandelende man. Hij wijst naar haar en maakt zo de beschouwer erop attent dat zij hulp heeft.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

De milddadigheid centraal

Door het aanbrengen van een tafereel zoals dit op een centrale plaats in een kamer – de schoorsteenboezem – toonde de opdrachtgever aan iedereen die de kamer betrad dat hij het belangrijk vond dat zij die wat meer geld te besteden hebben zich het lot van de armen aantrekken. Zoals we al zagen, is de aansporing tot milddadigheid hier verbeeld in een omgeving waarin ook nadrukkelijk vergankelijkheidssymbolen te vinden zijn. Dat herinnert de beschouwer eraan dat het aardse leven eindig is. En dat hij, als hij van plan is schenkingen aan de armen te doen, daar niet te lang mee moet wachten.

Vaak blijkt bij nader onderzoek dat dit soort taferelen inderdaad besteld werden door opdrachtgevers die zich ook daadwerkelijk op één of andere manier met de armenzorg bezig hielden, hetzij door geld te schenken, hetzij anders. Wellicht hoopten zij door het aanbrengen van een schildering met de milddadigheid als thema ook anderen te stimuleren tot het milde geven aan hen die het nodig hebben.

Dit alles vond in de Oude Ebbingestraat 89 plaats in een landschap met diverse elementen uit de Romeinse Klassieke Oudheid. Dat verleende de uitbeelding van het thema een zekere tijdloosheid. Bovendien liet de opdrachtgever op die manier zien dat hij op de hoogte was van de nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de beeldende kunst waarin een hernieuwde aandacht was voor al wat met de klassieke kunst en cultuur te maken had.

Literatuur

- Haan, J. de, 'Hier ziet men uit Paleizen.' *Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Assen, 2005.
- Harmanni, R., *Interieurschilderingen op stuc, ca. 1600-ca. 1850*. Een wijdverspreide en gerespecteerde vorm van interieurdecoratie ook in niet-kerkelijke gebouwen, in: *Stuc, kunst en techniek*, Zwolle, 2010, p. 316-329.
- Hoeve, J.A. van der, *Oude Ebbingestraat 89*. Rapport Bouwhistorisch Onderzoeksbureau J.A. van der Hoeve. Groningen/Utrecht, 2005.
- Maser, E.A., Cesare Ripa, *Baroque and Rococo Pictorial Imagery. The 1758-1760 Hertel Edition of Ripa's Iconologia with 200 Engraved Illustrations*. New York, 1971.
- Rogge, C., 'De inwendige afwerking van Lagedijk 80' in: 'Zaans Historisch Museum te Zaandijk', speciale aflevering van *ANNO* (1962-5); 23-33.
- Zantkuil, H., 'De warmte beschouwd -2-. De 18e eeuw' in: *Bouwen in Amsterdam* 38 (1982).